

Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring.

Af Erik Reitzel-Nielsen.

I.

I 1737 udkom anonymt Erik Pontoppidans katekismusforklaring, »Sandhed til Gudfrygtighed«, der ved kgl. reskript af 22. august 1738 til biskopperne blev befalet indført både i skolen (folkeskolen såvel som latinskolen) og til katekisationsøvelser i kirken.

Som bekendt mødte bogen flere steder modstand, stærkest fra præsten til Verst og Bekke menigheder (Anst herred, Ribe stift) Niels Tøxen (1686—1755). Trods det nævnte kgl. reskript og uanset biskoppens, H. A. Brorsons, monita på to landemoder (20. juni og 10. oktober 1742) og senere direkte henvendelser til Tøxen, nægtede denne at anvende katekismusforklaringen, fordi den efter hans opfattelse indeholdt lærdomme, der stred mod Guds ord og de symbolske bøger¹.

I litteraturen om den ejendommelige sag, der på Generalkirkeinspektionskollegiets ordre derefter (1744—46) rejstes

¹) Jens Worm, Forsøg til Lexicon over lærde Mænd, II, 1773, s. 508; Jens Møller i Theologisk Bibliothek, V, 1813, s. 167—171; L. N. Helveg, Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, II, 2. udg., 1883, s. 106—112; John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre, 1894, s. 180—182; H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 406—489, 581—646; P. Storgaard Pedersen i Hardsyssels Aarbog, 1911, s. 25—36; L. J. Koch, Salmedigteren Brorson, 1931, s. 106—119; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 89—100; K. L. Aastrup i Tidehverv, IX, 1935, s. 66—72; Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 183—184. Hans Adolph Brorson, Visitatsberetninger og Breve ved L. J. Koch, 1960, s. XXIX—XXXII, 371—414.

mod Niels Tøxen, ses den opfattelse undertiden gjort gældende, at katekismusforklaringen ikke på sædvanlig måde var approberet af det teologiske fakultet i overensstemmelse med de da gældende censurregler.

I L. N. Helvegs *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* (II, 2. udg., 1883, s. 109) hedder det således, at »Tøxen havde beraabt sig paa, at den omstridte Bog ikke havde gennemgaaet nogen ordentlig Censur af hele det teologiske Facultet², men var kun gennemset af Professor Leth, hvis Rettroenhed af mange var mistænkt.« Og et andet sted (I.c. II, s. 81) hedder det efter en omtale af de vanskeligheder, censuren i almindelighed beredte forfatterne: »Langt lettere gik det med Pontoppidans egne Skrifter, især da dem, han skrev efter kongelig Befaling«³.

L. Koch udtaler i sin bog »Kong Christian den Siettes Historie« (1886) om katekismusforklaringen, at »med Hensyn til censuren . . . lod Pontoppidan den dog kun gennemse af sin gode ven, Langemach Leth, der var ekstraordinær professor catecheseos, men hans censur skulde unægtelig i ortodoxes øjne ikke være nogen borgen for bogens rettroenhed. Det var en vitterlig sag, at biskop Hersleb ingenlunde syntes om den, uagtet han havde medundertegnet kirkekollegiets forestilling om dens autorisation« (I.c. s.202). Det anføres også (s. 133), at man benyttede det kgl. reskript af

²) Tøxen skrev 8. december 1742 til biskop H. A. Brorson, at han ikke kunde tro, at Pontoppidans bog var den ved reskriptet 1738 påbudte, »eftersom derudi allene meldes om en saadan Forklaring, som af samtlige Professores ved Universitetet i Kbhvn skal være approberet, af hvilken Beskaffenhed forbemeldte Forklaring ikke ses at være«, se Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 420. Reskriptet af 1738 havde imidlertid ikke det af Tøxen angivne indhold, men udtalte korrekt, at kongen havde ladet en katekismusforklaring forfatte, »som derefter af det Theologiske Facultet er bleven approberet« (Fogtmanns reskriptsamling).

³) Foruden katekismusforklaringen havde Pontoppidan ved et reskript af 3. september 1736 fået kgl. ordre til at give forslag til en salmebog. »Den ny Salmebog« — kaldet »Slotssalmebogen«, da den i kongeriget faktisk kun blev benyttet ved hofmenighederne — udkom 1740.

7. september 1736, der gav Langemach Leth adgang til at deltage i censuren af teologiske skrifter, da katekismusforklaringen skulde have imprimatur; »dette vilde måske ellers have været vanskeligt nok at opnå«, tillægges der.

Også H. F. Rørdam synes at hælde til den anskuelse, at Pontoppidans katekismusforklaring ikke er blevet censuret ganske på samme måde som andre teologiske skrifter dengang blev det. I Historiske Samlinger og Studier, IV, 1902, s. 238, hævdes det, at det førnævnte reskript af 7. september 1736 netop blev givet med sigte på approbationen af Pontoppidans bog. Da dette reskript ikke straks blev efterlevet af det teologiske fakultet, tilskrev oversekretæren i Danske Kancelli J. L. Holstein under 25. juni 1737⁴ Sjællands biskop, Christen Worm, der var fakultetets dekan, og erindrede ham om iagttagelse af de i reskriptet givne regler. Anledningen hertil var, at den ortodokse professor Marcus Wøldike havde gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen havde indsendt. Men Rørdam hævder (l.c. s. 240), at »der var en endnu mere paatrængende Sag, hvorfor det var af Vigtighed at faa Wøldike som Censor afløst af Leth. Hofprædikant Erik Pontoppidan havde nemlig efter kgl. Befaling udarbejdet en Forklaring af Katekismus, der agtedes indført ved Religionsundervisningen i begge Riger. Her var det særlig af Betydning, at Wøldike ikke fik denne Bog under Hænder, da det med ikke ringe Sandsynlighed kunde forudses, at den ikke vilde slippe gennem Skjærsilden, noget der vilde virke nedsættende baade for Forfatterens og Bogens Anseelse. Som bekjendt lykkedes Manøvren, og Pontoppidans Forklaring udkom endnu i 1737 med Leths Approbation til Trykken.« Også heri — særligt ved anvendelsen af karakteristiken: »Manøvren« — ligger utvivlsomt, at bogen ikke på normal og regelret måde har opnået imprimatur⁵.

⁴) RA. Danske Kancelli. Oversekretærens brevbog, 1737, nr. 608.

⁵) Sml. H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—

I sit store monografiske arbejde om Erik Pontoppidan (I—II, 1930—33) skriver dr. Michael Neiiendam, at katekismusforklaringen i 1737 forelå »officielt approberet på kirkens og teologiens vegne af professor Langemach Leth« (II, s. 81). Udtrykket: »på kirkens og teologiens vegne« er vist flertydigt. Det kan selvfølgelig betyde, at bogen på lovlig måde er censureret og approberet, men kan dog vel også læses således, at bogen har opnået en godkendelse af en i embede værende præst (»kirken«) og af en (ekstraordinær) teologisk professor (»teologien«). Og denne sidste læsemåde vil nogle læsere muligt finde naturligst, da det lidt senere (II, s. 97) nævnes, at Tøxen »vidste, at kun Langemach Leth havde approberet den, og at hans godkendelse ikke var et gyldigt udtryk for hele fakultetets syn på bogen.«

Den opfattelse, at bogen ikke på lovlig måde er approberet, er i nyere tid skarpest formuleret af domprovst K. L. Aastrup (i »Tidehverv«, IX årgang, 1935, s. 66ff.), der udtaler, at det var i strid med sandheden, når det hævdedes, at katekismusforklaringen var approberet af det teologiske fakultet. »Sandheden er«, udvikles det, »at den kgl. Anordning⁶ omtaler Bogen som censureret af Facultetets Professorer, men Bogen selv har kun Censors Trykketilladelse . . . Det kunde altsaa Tøxen se, der var noget Mug ved, eller vidste maaske andetsteds fra, at Bogen ikke havde været forelagt det teologiske Facultet til Prøvelse — af den gode Grund, at Pietisterne ikke havde Flertal i Facultetet, saa Bogen ikke vilde være sluppet helskindet fra en saadan Prøvelse . . . den var censureret af en nyudnævnt pietistisk Professor, der endda ikke paa den Tid var Medlem af Facultetet⁷. Tøxen kunde ikke under de daværende Regeringsforhold direkte paapege Svindelen; men han gjorde under

1903, s. 459 noten, hvor der angående »nærmere Oplysninger om Grunden til, at Leth kom til at censurere Pontoppidans Bog« henvises til det ovenfor citerede fra Historiske Samlinger og Studier.

⁶) c: reskriptet af 22. august 1738.

⁷) Langemach Leth blev aldrig medlem af fakultetet.

Sagens videre Forløb, hvad han kunde, for at Bogen og hans Indvendinger imod den kunde blive overgivet Facultetet til Bedømmelse . . . Under Sagen [mod Tøxen] blev man selvfølgelig ved med i Strid med Sandheden at paa-staa, at Bogen *var* approberet af Facultetet . . . Det utaaelige var . . . Generalkirkeinspektoratets (de pietistiske Magthaveres) Uredelighed, hvilket med al Tydelighed fremgaar af Akterne. (Selvfølgelig var det ikke saa rart for Generalkirkeinspektoratet at blive erindret om Luskeriet ved Katekismusforklaringens Start; det er forstaaeligt, at man ikke har ønsket Højesteret blandet i det . . .).«

II.

Den opfattelse, at Pontoppidans katekismusforklaring ikke skulde været censureret på lovlig og sædvanlig måde, savner, så vidt ses, holdepunkter og beror formentlig tildels på en misforståelse af datidens censurforskrifter.

Hovedbestemmelsen om censur var jo dengang Danske Lovs 2—21—1, der næsten ordret gentog de tidligere i forordningen af 6. maj 1667 om censur givne regler. Det bestemmes her, at »ingen, i hvo det og være kand, maa lade noget trykke, før end det tilforn i Kongens Universitet i Kiøbenhavn er igiennemseet og paakient af Decano i den Facultet, som Materien hører hen til, eller af een anden Professore, som Decanus formedelst andet lovligt Forfald det tilskikker; Og skal den, som det at igiennemsee tilkommer, med sin Paaskrift og Haands undertegnelse sit Betænkende paa det, som til Trykken forfærdigis skal, saaledis give, som hand selv dertil agter at svare, hvilket Betænkende for udj de Bøger, Tractater, eller al anden Materie, som i Trykken udkommer, skal trykkis; Dog skal Theologiske Materier, som nogen paa Landet vil have trykt, først Superintenden-ten i Stigtet at igiennemsee tilstillis, og med hans Betænken-

de til Kongens Universitet, der videre at paakiendis, frem-skikkis.«⁸

Som det ses, påhvilede det principalt vedkommende dekan på fakultetets vegne at censurere de indleverede skrifter, subsidiært — i hans forfald — en af de andre (ordinære) professorer; de ekstraordinære professorer deltog jo ikke i fakultetets arbejde, medmindre særlige bestemmelser eller praksis afgav hjemmel derfor⁹. Der var således ikke — som det vistnok undertiden antages — tale om, at de til censur indleverede skrifter skulde cirkulere blandt og approberes af flere, end sige af samtlige fakultetets medlemmer. Censurmyndigheden og retten til på fakultetets vegne at meddele eller nægte imprimatur lå hos en enkelt professor, normalt dekanen i vedkommende fakultet. Når det derfor i de aktstykker, der blev påberåbt under sagen mod Niels Tøxen, hedder, at Pontoppidans bog skulde indleveres »til det Theologiske Facultets Censur« (reskript af 3. september 1736), at bogen »af det Theologiske Facultet er blevet approberet« (reskript af 22. august 1738) eller er »blevet approberet af facultate theologica« (kancelliråd Jessens brev af 27. juli 1743 til Tøxen) o.l., så betyder dette — også i datidens sprog — at skriftet af en dertil kompetent person er censureret og approberet på fakultetets vegne. En ganske tilsvarende sprogbrug anvendes jo endnu den dag i dag. På teologiske doktordisputatser trykkes således: »Denne afhandling er af det teologiske fakultet ved Københavns universitet antaget

⁸) Hertil slutter sig reglen i Danske Lov 2—21—2 om skrifter »Kongens Højhed, Regeringen, eller Politien angaaende«, som ikke måtte trykkes, før de var gennemset af dem, »som Kongen dertil forordner«, og 2—21—3, der omhandler danske bøger trykt i udlandet, der ikke må indføres og forhandles her, »ej heller maa nogle Bøger i Tysk Sprog, som handle om fremmet Religion, eller andet, som nogen Tvistighed, eller Scrupel, i den Uforandrede Augsbургiske Confessions Troe og Religion kunde eragtis at forarsage, uden Kongens sær Tilladelse, i Kongens Riger og Lande indføres, sælgis, eller fal holdis.«

⁹) H. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479—1879, II, 1879, s. 67.

til offentlig at forsvares for den teologiske doktorgrad«, hvilken meddelelse underskrives af dekanen — uanset at dekanen muligt slet ikke kender disputatsen, der i de fleste tilfælde reelt kun er gennemlæst af et bedømmelsesudvalg på højst tre medlemmer¹⁰.

At censuren på dette tidspunkt udøvedes af een professor på fakultetets vegne kan ikke omtvistes. Foruden af lovteksten i Danske Lov fremgår det med al ønskelig tydelighed af det nedenfor nærmere omtalte reskript af 7. september 1736, hvorefter de teologiske professorer efter tur skal censurere de indleverede teologiske skrifter; det fremgår endvidere af J. L. Holsteins ovenfor nævnte brev af 25. juni 1737 til Christen Worm, hvori det nævnes, at dekanen plejede at lade alene professor Marcus Wøldike censurere; det ses yderligere af reskriptet af 28. januar 1718 til Universitetet, at dette skal tilholde alle boghandlere og bogtrykkere ikke at trykke nogen bog, før den er gennemset af vedkommende dekan, og af patentet 1. oktober 1737 om Generalkirkeinspektionskollegiet, der bl.a. bestemmer, at kollegiet kan lade de af »Censore ordinario« (singularis) approberede eller forkastede skrifter bedømme af andre. Endvidere kan nævnes reskriptet af 10. oktober 1738, hvori det hedder, at »Decanus [skal] altid . . . uddele de til Censur indkomne Bøger og *den*, hvis Tour det er, dem til Eftersyn og Censur at antage.« Fra en lidt senere tid kan nævnes reskriptet af 19. april 1765 til det teologiske fakultet om, at censurs navn skal trykkes i bogen, »saa Publicum kan vide, hvo hvert Skrift har censureret.«

Fra tiden efter reskriptet 10. oktober 1738 er bevaret det teologiske fakultets protokol over alle af dette censurerede skrifter under 50 ark¹¹. I protokollen (»Fortegnelse over de til Facultatis Theologiæ censur indkomne smaae Skriffter«),

¹⁰) Kgl. anordning nr. 259 af 13. oktober 1927 om erhvervelse af doktorgraden ved Københavns universitet (§ 6).

¹¹) RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologicæ (nr. 1200).

der indledes med en afskrift af reskriptet af 10. oktober 1738, angives, hvornår et skrift er indleveret, skriftets titel — herunder også hyppigt forfatterens eller oversætterens navn, men ikke sjældent kun oplysning om, hvilket bud der har afleveret manuskriptet — den enkelte censors navn, bedømmelsen — der i reglen er ganske kortfattet¹², hyppigst kun ordet: *Imprimatur* — og endelig datoen for manuskriptets tilbagesendelse. Det fremgår klart af denne protokol, dels at kun en enkelt dertil kompetent professor har censureret — og enten approberet eller forkastet skriftet på fakultetets vegne — dels at de professorer, der skulde deltage i bedømmelsen af de indleverede skrifter, skiftedes (med ganske få undtagelser) til at udøve dette hverv. Det ses også af protokollen, at den censurerende professor kalder sin censur »*Facultetets Censur*«, se nedenfor note 63.

Måske kan her endelig erindres om Sganarells replik i »*Melampe*« (I, 1): »Nu løber jeg hen til den, som er *Imprima-*

¹²) Som en undtagelse kan nævnes det af filosofen Friderich Christian Eilschov (1725—50) 26. december 1746 indleverede — men muligt ikke af ham forfattede — skrift: *Den Christelige Religions Sammenhæng fremstillet i et Skuespil*. P. Holms censur lyder: »Endskiønt det ikke kandes at auctoris hensigt har været anden end god, hand og formodentlig dels af en og anden berømt Auctoris eksempel, dels af *Cantico Cantorum* har holdet for, at saadan Materie paa den maade kunde fremsættes, saa skionnes dog ikke rettere, end at det maatte blive til liden nytte, men megen anstød for de fleste, om den Christelige Religion i Skuespil skulle fremsættes, og en Acteur der repræsentere den H. Christum selv, hvorfor det Skrifts ubekandte auctor vel selv (uden at noget viidere om materien erindres) holder det for raadeligst at dette skrift ey viidere publiceres eller repræsenteres.« Skriftet tilbagesendtes 18. januar 1747, men 9. februar s.å. indleverede Eilschov: *Den Christelige Religions Sammenhæng fremstillet i en Historie og adskillige Samtaler af en ubekendt forfatter, udgiven med Fortale af Friderich Christian Eilschov, Phil. Mag.* Dette skrift blev censureret af Erik Pontoppidan, der udtalte: »Da jeg, ey uden Grund, maatte befrygte, at dette comische Skriff, tvert imod autors gode Hensigt, vist vilde hielpe til at giøre Christi Kors forfængeligt i de fleste Læseres Hiærte, saa understaaer jeg mig ingenlunde at tillade dets publication« — hvorefter manuskriptet returneredes 17. februar 1747. Iøvrigt var det relativt få skrifter, der ikke opnåede *imprimatur*.

tur i Aar, at han kan skrive derpaa«, nemlig på et sørgevers, og om Per Degns spørgsmål til Erasmus Montanus (III, 3): »Hvem er Imprimatur i Aar?«

Mens der således ikke kan herske nogen begrundet tvivl om, at censuren på Pontoppidans tid udøvedes af en enkelt professor på fakultetets vegne og i dettes navn, er det i den ældre tid forekommet, at flere professorer gennemlæste de til censur indleverede skrifter. Den første danske bog, der menes at have været underkastet censur, er Peder Laales ordsprog (udgaverne fra 1506 og 1508). Det hedder heri, at bogen er »per doctos viros in Universitate Haffniensi diligenter correctus«¹³. I Frederik II's privilegium af 24. november 1565 til bogtrykker Lavrens Benedict¹⁴ pålægges det denne, at han intet må trykke, »førend enthen thett gandsche vniuersitet eller then største hob, som best seg forstaar paa then materie ther prentis skall, om then kand were Gud till ere, religionen till bestandh oc riiget till gaffn, fange thett offuerseett och aproberit«¹⁵. Det er i god overensstemmelse med dette privilegium, når Hans Thomesen i forordet til Den danske Salmebog (1569), der netop tryktes af Lavrens Benedict, anfører, at manuskriptet er gennemset af »de Høylærde, som læse den Hellige Scrifft, oc de andre Professoribus her i Vniuersitetit«¹⁶.

¹³) H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, I, 1868—1869, s. 288. Om der har været tale om en egentlig censur — der dengang ikke var påbudt — kan vel være tvivlsomt. Ordsprogssamlingen er måske blot gennemset af professorerne, fordi den jo skulde anvendes ved latinundervisningen i skolerne. Derimod er der ikke, som af C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 72, antaget, tale om almindelig korrekturlæsning.

¹⁴) Lorentz Benedicht (død ca. 1604), se R. Paulli, *Lorentz Benedicht*, 1920; Lauritz Nielsen i *Dansk biografisk Leksikon*, II, 1933, s. 370f.

¹⁵) H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, IV, 1868—1874, s. 207ff.; C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 118ff.; Gösta Eberstein, *Den svenska författarrätten*, 1923, s. 18f.

¹⁶) Carl S. Petersen og Vilh. Andersen, *Ill. dansk Litteraturhistorie*, I, 1929, s. 293. Jf. reskript 5. november 1569 om anskaffelse til kirker af

Man synes imidlertid meget tidligt at være kommet ind på kun at lade en enkelt professor censurere. Allerede Christian IIIs brev af 3. april 1555 til universitetet omtaler, at »Hermind Veyer¹⁷, Borger udi vor Stad Kiøbenhavn, haver udsat Locos communes Philippi¹⁸ paa Danske og agter at lade prente Religionen til bedste . . . Og ville vi, at os elskel. hæderlige oc Høylærde Mand, Doctor Peder¹⁹, Superintendent udi Sjællands Stift, tager et Exemplar til sig af samme Bog og den [at] overlæse og forfare, om den er saa rettet²⁰, at den kan udgaa«²¹. I 1598 indleverede »M. Hieronymus« [Justesen Ranch] til konsistorium en komedie og begærede, at den måtte approberes til trykken. I Acta Acad. Hafn. hedder det for 5. oktober 1598: »Rector loved at see den igiennem og en af disse dage flye ham Beskeed«²². Af den

bl.a. denne salmebog, »som er aff de høiglerde vdi wort Vniuersitet i Kiøbnehaffn offuerseet oc approberet« (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, II, 1886, s. 135).

¹⁷⁾ Herman Veigere (død ca. 1556), kendt som oversætter, bl.a. af »En Ræffue-Bog« (1555) efter »Reinecke Foss«. Hans her i teksten nævnte oversættelse udkom vistnok aldrig.

¹⁸⁾ Philip Melanchtons Loci communes (1521). Den danske kirkeordnans af 14. juni 1539 havde blandt »nogle synderlige Bøger, der Landz præsterne skulle haffve« fremhævet »Locos communes Philippi, vdi huilcke de nyttigste oc nødtørffteligste artickler oc steder y schriffthen paa det letteste oc gieniste wdleggis« (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, I, 1883, s. 118f.).

¹⁹⁾ Peder Palladius (1503—60), fra 1537 biskop (superintendent) over Sjællands stift, kort efter tillige professor i teologi.

²⁰⁾ ɔ: indrettet.

²¹⁾ R. Nyerup, Langebekiana, 1794, s. 291f.; H. F. Rørdam, Danske Kirkelove, I, 1883, s. 422f.

²²⁾ E. C. Werlauff, Blandede Bidrag til den nordiske Historie og Litteratur, mest af trykte Bøger (i »Athene«, II, 1814, s. 226). Om svaret til Ranch giver Acta Acad. Hafn. 17. oktober 1598 (l.c., s. 227) oplysning: »De Comedia M. Hieronymi respondentum, Professores occupatos aliis curis gravioribus.« Werlauff antager, at der var tale om tragedien »Samsons Fængsel«. Det ældste bevarede tryk er fra 1633, men der findes i GkS 794 fol. en afskrift, der er ældre, jf. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, VI, 1929, s. 402; Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 65.

mod præsten Niels Mikkelsen Aalborg i 1614 rejste sag angående hans i 1611 udsendte bog, »En kaart oc nyttig Forklaring offuer S. Johannis Aabenbaring, aff lærde Mænds Bøger sammenschreffuen«, — hvori han havde udtalt det kætterske håb, at hedninger, der ikke her i livet havde hørt noget om Frelseren, dog ved Guds nåde kunde blive salige — fremgår, at skriftet i 1609 var indleveret til den teologiske professor Hans Poulsen Resen, og at såvel denne som den teologiske professor Kurt Aslaksen havde gennemset det — ganske vist meget overfladisk²³. Men en af Aalborg senere besørget oversættelse af Johann Paulis »Schimpf und Ernst« var kun censureret af en enkelt professor. Det hedder i Acta Consistorii den 13. april 1625: »M. Niels [Mikkelsen Aalborg] thill Holmekirchen²⁴ opkomb begierendis Professorum consilium anlangendis en Bog, ved Naffn Schimpht von Ernst²⁵, som hand haffde den thiid hand vor affsett med sit kald i Helsingborge, och haffde intet adt nehre sig och sin Hustrue och Børn med, udsett effter Christen Grubbe i Schone²⁶ begiering och løffte, adt hand den ville bekoste adt trøche, aff tysche paa dansche, och nu nesten deelen vor trøgtt aff Salomone Sartorio²⁷, som M. Herman²⁸ haffde revideret och

²³) E. Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ*, III, 1747, s. 600; J. H. Rohmann, *Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1841, s. 27f. *Ny kirkehistoriske Samlinger*, I, 1857—1859, s. 126ff.; L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, I, 2. udg., 1857, s. 292ff.; C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 138; H. F. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger*, VIII, 1872—1873, s. 588; H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, III, 1877, s. 273; V. Bang, *Den danske Kirkes Historie 1569—1699*, 1896 s. 100ff. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 445ff.

²⁴) Efter 10. juli 1614 at være dømt fra sit embede som sognepræst i Helsingborg, blev Aalborg 1617 (den første) sognepræst for Bremerholms menighed i Kbh.

²⁵) Skrivefejl for »Schimpf und Ernst« (1519), en spøgfuld historiebog af den tyske forfatter Johannes Pauli (c. 1455—1530).

²⁶) Christen Grubbe til Lystrup (1579—ca. 1641).

²⁷) Bogtrykkeren Salomon Sartor (død 1644), se C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 154ff. og passim.

subscriberet, der Decanus M. Wulphgangus²⁹ haffde iche stunder der thill. Villde derfaare gjerne raadføre sig med dnn. Professoribus, huorledis hand best schulle bere sig ad, adt ingen maa schee paa Predichestolen end vel paa slottet kunde haffue adt støde sig paa, och begeered det motte inhiberes Salomone Sartorio adt hand den ingen schulle dedicere. Huor till die suared, at en deel af dennem haffde samme Bog iche sehatt, og derfaare kunde iche deromb judicere, dog siuntes dem alle, dett adt verre uden M. Niellses periculo, effterdj en af Professoribus, M. Hermannus, som M. Herman selff bekiente, den haffde revideret. Dog huad den inhibition med Præfation anbelanger paa M. Niellses vegne, kunde die sig iche dermed befatte, effterdi hun iche udgaahr i M. Niellses Naffn³⁰. Det ses altså, at een professors censur var tilstrækkelig. Der fortsættes i Acta Consistorii: »Dernest efftersomb M. Niels thillkiende gaff om den Qvæstion de vocatione gentium, som hand var befalet at erklære sig paa i den Domb, der bleff felldt offuer hannem paa Consistorio³¹ i M. Ole Kochs³² trette, och nu

²⁸) Herman Nielsen (1570—1629), 1607 professor pædagogicus, fra 1610 professor i hebraisk og østerlandske sprog.

²⁹) Wolfgang Rhuman (1572—1637), 1607 professor pædagogicus, 1608 professor i retorik, 1634 i dialektik (logik). Han var universitetets rektor 1619—20, 1628—29 og ved sin død.

³⁰) R. Nyerup, Bidrag til de kjøbenhavnske Bogtrykkeriers Historie (i Læsendes Aarbog 1800, 1801, s. 34f.); H. F. Rørdam i Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 127f. I 1625 udkom: Joco seria: Eller Skimpt og Aluar. En lystig, angenem, nyttige Bog oc Tidzfordriff. Først aff Latine paa Tydsken, dernest oc nu nyligen paa Danske Tungemaal udset oc fordansket. Fortalen er undertegnet: G.S.B. H. F. Rørdam antager (l.c. s. 128—129), at Gabriel Sax, bogbinder, der betegner sig med disse bogstaver, og på hvis bekostning den udkom, muligvis også er oversætteren. Se H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, I, 1924, s. 15f.

³¹) Konsistoriums dom af 10. juli 1614 er gengivet hos E. Pontoppidan, Annales ecclesiæ Danicæ, III, 1747, s. 601ff.

³²) Oluf Kock (c. 1577—1609), 1607 sognepræst ved Nikolaj kirke i Kbh., 1614 dømt fra embedet, ved herredagsdom 21. februar s.å. dømt som »Løgner og Calumniator« til landsforvisning som formildelse af den forskyldte livsstraf, jf. H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Histo-

vilde lade den paa trøchen udgaah, ville dnn. Professores sig icke der med ydermehre befatte, effterdi Dn. Episcopus³³ haffde den censeret³⁴. Det erindres herved, at Sjællands biskop jo dengang var decanus perpetuus i det teologiske fakultet, således at hans censur — og imprimatur — var tilstrækkeligt. Niels Aalborg havde iøvrigt også forfattet et opus historicum, der vistnok aldrig udkom. I Acta Consistorii hedder det herom den 22. april 1631: »Proponerede Magn. Dn. Rector³⁵ de Historico opere M. Nicolai Pastoris Holmensis, om nogen af Professoribus haffde tiid til at see det igiennem oc approbere det til tryck. D. Wormius³⁶ oc M. Longomontanus³⁷ undskyldte sig saa vell som ocsaa Mag. Dn. Rector. Autor kan selff see, om hand kand giøre nogen saa villig, der sig det vil paatage«³⁸.

Det ses heraf, at det allerede længe før givelsen af Danske Lov (15. april 1683) var praksis, at censur udøvedes på fakultetets vegne af en enkelt professor, enten dekanen eller, i hans forfald, et andet medlem af fakultetet.

Under særlige forhold kunde en bedømmelse af et skrift ske af samtlige fakultetets medlemmer. Det var således tilfældet i 1776. Boghandler Christen Gottlob Proft³⁹ anmeldte, at hans forlag vilde udsende en oversættelse af Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*. Arveprinsen reskriberede da den 9. september 1776 kancelliet om at affordre det teo-

rie, 1537—1621, III, 1873—1877, s. 255ff.; Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 401ff., 492ff.

³³) Hans Poulsen Resen (1561—1638), fra 1615 Sjællands biskop.

³⁴) Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 127.

³⁵) Claus Plum (1585—1649), 1615 professor juris, 1621 dr. jur. Han var 4 gange universitetets rektor.

³⁶) Lægen og oldforskeren Ole Worm (1588—1654), 1621 professor i fysik, fra 1624 i medicin.

³⁷) Christen Sørensen Longomontanus (1562—1647), fra 1607 professor i matematik og astronomi.

³⁸) Ny kirkehistoriske Samlinger, I, 1857—1859, s. 128.

³⁹) C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I—II, 1870 (se registeret).

logiske fakultets betænkning, hvorpå bogen blev gennemset af professorerne P. Holm, Nic. Edinger Balle og H. F. Jan-son. Disse udtalte derefter i skrivelse af 16. september 1776 til kancelliet, at »denne Roman maa holdis for et Skrift, som bespotter Religionen, besmykker Lasterne, kand for-derve Hjertet og gode Sæder; des meer farligt for uskyldige og ey vel grundede Mennsker, da Forfatteren har gjort sig Umage nok for at fremsætte alt i en smuk Stiil og et blom-strende Foredrag.« Den 19. s.m. gjorde kancelliet indberet-ning til kongen og nedlagde samme dag forbud mod bogen⁴⁰.

Et beslægtet tilfælde var forekommet i 1707. Præsten i Sorterup Christen Nielsen Aarsleb (Arsleb) havde forfattet en latinsk fremstilling af Frederik II's historie (»Regis Frederici IIdi, rerum sub eo danicarum Historia«). Under 11. november 1707 befalede kongen Poul Vinding⁴¹ og Caspar Bartholin⁴² som commissarier at censurere dette skrift og »med al Flid at see og paaagte, at ingen Expres-sioner, som touchere udenlandske Potentater eller Natio-ner, tolereres, særdeles hvad der meldes om den muscovi-tiske Nation«⁴³ og herom gøre indberetning til kongen. De nævnte commissarier havde så væsentlige indvendinger, at skriftet ikke kunde udkomme. Ganske vist indrømmedes det, at fremstillingen var affattet i et fortrinligt sprog, imi-terende Tacitus' historiske stil, men den frihed, hvormed forfatteren havde ytret sine meninger, særligt om visse kon-gelige personer (Christian II, tildels også Christian III) var betænkelig, og »om den muscovitiske Nation« var der skre-

⁴⁰) R. Nyerup, *Luxdorphiana*, 1791, s. 258ff.; C. U. D. v. Eggert, *Om Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1791, s. 41f.; *Kirkehistoriske Sam-linger*, II, 1853—1856, s. 130ff.

⁴¹) Poul Vinding (1658—1712), fra 1681 professor i græsk, 1688 assessor i Højesteret.

⁴²) Caspar Bartholin (1655—1758), 1687 professor i medicin, 1691 assessor i Højesteret, 1719—29 generalprokurør.

⁴³) Skriftet indleveredes under vanskelige politiske forhold (den store nordiske krig 1700—21).

vet »meget hardt og præjudicerlig«⁴⁴; desuden fandt man, »at de Locutioner, som Autor her og der bruger om den Myndighed, som høilovlig Ihukommelse Fridericus II skulde have defereret og tilstaaet andre ved sin Regjerings Tiltrædelse, ikke kunde være tilladelige.« Kong Frederik IV varenig heri⁴⁵.

Reglerne om censur af teologiske skrifter blev suppleret med instruktionen for Missionskollegiets tilfornordnede af 21. juli 1727, der i § 9 bestemte: »Ligesom Vi forhen have allernaadigst bevilget Eder Bøger at maa oplægge, samt Bogtrykkerie og Bogbinderie, saa ville Vi og nu Vaysenhuset med samme frihed til alle gode Sager udi adskillige slags Sprog at trykke allernaadigst hermed forleene; Dog saa at slige Sager tilforn af samtlige Missions Collegio skal censureres, og hvad saaledes af dem er censureret, skal uden videre censur være Vaysenhuset tilladt at oplegge«⁴⁶.

Denne bestemmelse fik dog ikke nogen lang levetid. Den blev allerede ophævet ved den kgl. decision af 16. december 1734, der udtalte, at da »endeel Bøger i Theologiske Materier ere blevne trykte og divulgerede, og hvoraf ligeledes er taget Anledning til Disputer og Tvistigheder i Religions Sager, saa byde og befale Vi ogsaa hermed alvorligen og strengeligen, at ingen Bøger maa af nogen udgives og til Trykken befordres, uden forudgaaende Censur, saasom Vi allernaadigst ville, at det dermed i alle Maader stricte efter Loven [Danske Lovs 2—21—1] skal forholdes«⁴⁷.

⁴⁴) »Pax apud Rusos infida/ Legatum eo extruserat/ Quid liberis cum gente illiterata!/ Quid juris apud Barbaros, qvis sola libido pro legibus!/ Sola nempe stolidæ genti stat pro ratione voluntas« var blandt de »Locutioner og Expressioner, som uforgribelig synes ikke at kunne tolereres«.

⁴⁵) R. Nyerup, *Luxdorphiana*, 1791, s. 287ff.; J. L. Rohmann, *Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1841, s. 65.

⁴⁶) RA. *Danske Kancelli. Instruktionsbog 1698—1730* (A 90) s. 9—10 (Bestemmelsen ses ikke trykt i lov- eller reskriptsamlingerne). Jf. Christian Brorson, *Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov*, II, 1801, s. 404.

⁴⁷) Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve 1734—1735, s. 207.

Ophævelsen af Missionskollegiets censurbeføjelse hænger sammen med, at der under den kirkelige brydning, der til sidst foranledigede kongen til i november 1733 at nedsætte en kommission til undersøgelse af de anklager, der var rejst mod pietisterne for at føre falsk lære, fra Vajsenhusets forlag (og før 1729 fra Missionskollegiets forlag) var udsendt en række, tildels anonyme, skrifter, der havde vakt megen strid og splittelse⁴⁸.

En ændring af reglerne om censur af teologiske skrifter skete ved Christian VI's reskript af 7. september 1736 til det teologiske fakultet. Det udtales heri bl.a., at »naar Decanus formedelst andet Lovligt forfald kand være forhindret, da skal Professores Theologiæ i Touren efter hinanden indtil den sidste igiennemsee og Censurere saadanne Skrifter og Bøger, som til den ende tiid efter anden indleveres og til Trycken skal vorde befordret, saa at lige som disse Skrifter og Bøger indleveres, bekommer enhver Professor sin der af at censurere, hvilket saaledes skal continuere og omvexle udj Touren fra den første indtil den sidste af Professorerne, som forberørt er, og paa det Arbeidet i saa maade for samtlige Professores Theologiæ til deels kan vorde lettet, ville Vi allernaadigst at Professor Theologiæ Extraordinarius og Professor Catecheseos, Os Elskelig Christian Langemach Leth ligeledes paa ovenanførte Maade skal Assistere med at Censurere saadanne Skrifter og Bøger, som til den ende til det Theologiske Facultet vorder indleveret«⁴⁹.

Foruden Christian Langemach Leth, der var præst ved Trinitatis kirke i København og kendt som ivrig pietist, blev senere også andre ekstraordinære professorer, nemlig: Erik Pontoppidan (reskript 19. marts 1738), den tyske hofpræst Johann August Seydlitz (reskript 6. marts 1739) og

⁴⁸) Se herom f. eks. Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, *Den danske Kirkes Historie*, V, 1951, s. 139, 150 o.fl.a.st.

⁴⁹) RA. Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser, 1736, nr. 389. Jf. H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier*, IV, 1902, s. 238f. Kort resumé af reskriptet i Fogtmanns reskriptsamling.

Peder Holm (reskript 6. marts 1739), beskikkede til at deltage i censuren af teologiske skrifter. Desuden bistod disse ved bibeloversættelsen og ved afgivelsen af teologiske responsa sammen med de ordinære professorer⁵⁰.

Reskriptet angiver selv, at denne regel indføres »paa det Arbeidet . . . for samtlige Professores Theologiæ til deels kan vorde lettet«, og på lignende måde hedder det i det nedenfor nærmere omtalte reskript af 10. oktober 1738, at bestemmelsen blev givet »for at facilitere de Theologiske Bøgers Censur«. L. Koch antager⁵¹, at hensynet i første række var, at man på denne måde vilde åbne eller lette adgangen for udgivelsen af pietistiske skrifter. Medens det nemlig var lykkedes at få mange bispe- og præsteembeder besat med pietister, var det teologiske fakultet konservativt. Her stod professor Jeremias Friedrich Reuss alene; professorerne Hans Steenbuch og Marcus Wøldike tilhørte — ligesom biskop Christen Worm — den gamle retning. Også H. F. Rørdam deler denne opfattelse⁵² og nævner, at fakultetets dekan, biskop Worm, gerne overlod censurarbejdet til professor Wøldike, men han tog så skarpt på pietistiske skrifter⁵³, at Bluhme kom i bevægelse og fik kongen til at udfærdige det nævnte reskript.

At man fra kongehusets side har ønsket at støtte pietisternes stilling inden for universitetet kan næppe bestrides. Oversekretær J. L. Holsteins ovenfor nævnte skrivelse af 25. juni 1737 til Worm, hvori denne erindres om efterlevelse af reskriptet af 7. september 1736, taler herfor. I samme retning taler Christian VI's brev af 24. juni 1737 til J. L.

⁵⁰) L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, II, 2. udg., 1883, s. 80.

⁵¹) L. Koch, *Bidrag til censurens historie under Frederik V* (i *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., II, 1889—1890, s. 73), jf. samme, *Kong Christian den Siettes Historie*, 1886, s. 133 og 181f.

⁵²) H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier*, IV, 1902, s. 237.

⁵³) Om Wøldikes strenghed som censor se f. eks. Enevold Ewalds memorial 25. september 1735 i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., III, 1893—1895, s. 553ff.

Holstein: »Der Hr. Blum⁵⁴ meinet, dass wir das Buch⁵⁵ sollen durch Professor Reuss und Leth noch einmal censiren lassen, und dass, wen die nicht anztöziges darin finden, das wider Gottes Wort und der Augspurgischen Confession liefe, es alsdan so solte gedruckt werden wie der Autor es verfasst hätte . . . Es scheint der Wöldiche säugt Muchen und verslucket Cammele, und es muss ihm wohl Einhalt geschehen«⁵⁶. Måske kan det også nævnes, at bestemmelsen om, at Langemach Leth skulde deltage i censurarbejdet, blev givet kun fire dage efter, at kongen ved reskriptet af 3. september 1736 havde pålagt Pontoppidan at udarbejde en katekismusforklaring. Denne begrundelse har dog kun gyldighed, for så vidt angår Leth, Pontoppidan og Seydlitz; Peder Holm, der fra 1735 var Sjællands biskops vikar med hensyn til teologiske forelæsninger, var jo repræsentant for den ældre ortodoksi. Iøvrigt synes forskriften, for så vidt den skulde lette censuren af pietistiske skrifter, at måtte være bleven overflødig efter oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet (1. oktober 1737) — altså før Pontoppidans, Seydlitz' og Holms beskikkelse til deltagelse i censurarbejdet.

⁵⁴) Hofpræsten J. B. Bluhme.

⁵⁵) Af den ovenfor i teksten nævnte pietistiske præst Nicolai Jæger.

⁵⁶) H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier*, II, 1896, s. 279ff. Bluhmes forslag at lade skriftet omcensurere blev dog ikke fulgt. Jægers bog, der var bestemt til forherligelse af reformationens 200 års jubelfest 1736, og hvis dedikation til dronning Sophia Magdalene er dateret »Hiertebierg Præste-Gaard paa Møen den 23 Octobr. 1736«, udkom 1739 med Wöldikes imprimatur. Skriftet havde den omstændelige titel: »Poëtiske Korte Summarier Over Davids-Psalmer, Som haver for sig Een Poëtiske Dedication, der, i henseende til dette Danmarks Jubel-Aar 1736, viser Liusets Oprindelse, Modstand, Fremgang og Overhaand, Og efter sig Eet Poëtiske Tillæg, der viiser Biblens Author, Egenskaber, Læsning, og i Synderlighed Psalme-Bogens Øyemærke«. På titelbladet er forfatteren anført som »Sogne-Præst til Elmelunde Meenighed«, skønt han 29/11 1737 var blevet forflyttet til Stege og 1738 udnævnt til provst. Det var bogens 3die afsnit, det »Poëtiske Tillæg«, der indeholdt forfatterens åndelige livssyn, der havde vakt anstød hos Wöldike. Se iøvrigt *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., V, 1897, s. 285ff.

En yderligere udbygning af censursystemet for teologiske skrifers vedkommende skete ved oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet. I patentet af 1. oktober 1737 pålægges det dette at påse, »at alle ufofnødne og anstødelige Controversier om Religionen og derhen hørende Lærdomme forekommes eller strax dæmpes«, og særligt med hensyn til bøger skulde det pågtes, »at ingen Skrifter her i Riget skrives eller gjøres almindelige, hvorved Kirkens Roe og Lærernes Eenighed kunde forstyrres, eller Menighederne forstyrres«, hvorhos kollegiet fik overopsyn »med alle theologiske og Religionens eller Kirkens Indrettelse og Tilstand anrørende Skrifers Censur og tilholde alle dem, som samme Censur efter Loven tilkommer, dermed efter Lovens Forskrift viiselig og retsindig at omgaae.« Kollegiet havde »Magt til at lade en af Censore ordinario allerede approberet eller forkastet Bog tilstille andre retskafne Lærere og Theologis i vores Kirker til nærmere Eftersyn og Censur om de det tjenligt eragte«⁵⁷. Teologiske stridsskrifter — som årene umiddelbart forinden havde været så frugtbare på — måtte ikke udkomme uden kollegiets tilladelse, »om de end af Censore ordinario vare approberede«.

Den normale fremgangsmåde ved censur af teologiske skrifter var således på det tidspunkt, da Pontoppidans katekismusforklaring udkom, denne, at skriftet først forelagdes vedkommende biskop, der derefter, hvis han ikke selv kunde meddele imprimatur, af ham tilstillede dekanen i det teologiske fakultet, hvorefter dekanen gav skriftet til den professor, hvis tur det var til at modtage et manuskript til censur. Denne gennemlæste da skriftet og meddelte eller nægtede imprimatur, og fra denne censur var der rekurs til

⁵⁷) F. C. Bornemann mener, at denne anordning »unægtelig i en vis Henseende aander friere Grundsætninger«, idet kollegiet tik ret til at lade en forkastet bog censurere af andre, eller at der ialtfald er tale om »en mildere Anvendelse« af censurprincippet, F. C. Bornemanns Samlede Skrifter v. C. Goos og Fr. Krieger, V, 1866—1868, s. 21.

Generalkirkeinspektionskollegiet, der også af egen drift kunde skride ind.

Reglen om, at skriftet først skulde forelægges vedkommende biskop, gjaldt kun teologiske skrifter, »som nogen paa Landet vil have trykt«⁵⁸, og den blev heller ikke altid overholdt. Sognepræsten til Aagerup og Kirkerup Frederik Monrad udgav 1756 en katekismusforklaring (»De fem Parter af D. Morten Luthers liden Catechismus, oversatte paa dansk og oplyste ved en eenfoldig Forklaring«). Manuskriptet fremsendtes ikke til biskoppen, men (8. november 1755) direkte til fakultetet, hvor det extra ordinem blev censuret af selveste Erik Pontoppidan, der nu var universitetets prokansler, og som under 10. november 1755 meddelte imprimatur⁵⁹. Da bogen imidlertid fandtes anstødelig⁶⁰, blev den beslaglagt og forbudt, og på Roskilde landemode 23. juni 1756 læstes følgende monitum: »Det synes at være forglemt og maa derfor erindres, hvad Loven befaler 2. Bog 21. Cap. 1. Art., at Theologiske Materier, som nogen paa Landet vil have trykt, skal først Superintendenten tilsendes at igiennemsees og med hans Betænkning til Universitetet indsendes, hvilket særdeles ved Catechismi Bøger skal iagttages. (Biskoppen⁶¹ sagde in parenthesis, at dersom for-

⁵⁸) Kritik af denne regel se Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 197; Christian Brorson, Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov, II, 1801, s. 403. Reglen fandtes allerede i fdg. 6. maj 1667, og begrundelsen var formentlig den, at vedkommende biskop havde — eller lettere kunde skaffe — oplysninger om forfatterens (oversætterens) person m.v.

⁵⁹) RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologici (under 1755, 8. november).

⁶⁰) Fordi der »i den fandtes en del mod ærbarhed stridende spørgsmaal«, nemlig temmelig uforbeholdne udtryk i forklaringen af det 6. bud, se L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 84.

⁶¹) Peder Hersleb, der døde 1757, var biskop, men havde 1748 fået sin svigersøn, daværende biskop i Trondhjem Ludvig Harboe — der efterfulgte ham som Sjællands biskop — adjungeret som medhjælper. Begge Bisper var personligt til stede på det nævnte landemode.

bem[eld]te Catechismus først var kommet til ham, skulde den ikke være bleven trykt.)⁶². Fakultetet modtog mange manuskripter direkte fra forfatterne, og censor sendte dem da enten tilbage eller — hvad der vistnok var det almindeligste — approberede dem på vilkår, at de forevistes biskoppen⁶³. Det kunde også forekomme, at ikke dekanen, men et andet medlem af fakultetet modtog skriftet og censurerede det uden for tur, men i sådanne tilfælde anførte den pågældende censor gerne: *Imprimatur extra ordinem*⁶⁴.

I den ældre tid leveredes de censurerede manuskripter tilbage til forfatterne blot med en mundtlig besked om, at de måtte trykkes⁶⁵. Dette gav anledning til nogle uordener, navnlig kunde det forekomme, at censor bestred at have læst det pågældende skrift, og derfor bestemte allerede forordningen af 6. maj 1667, at censuren skulde skrives foran i bogen og trykkes med, og denne regel gentoges i Danske Lovs 2—21—1. Man mærkede dog snart, at denne måde — som f. eks. ses i Kingos Aandelige Siunge-Koors Første

⁶²) Sjællands Stifts Bispearkiv: Synodalia 1540—1763 (Landsarkivet for Sjælland). På samme landemode blev yderligere læst følgende monitum: »Eftersom Hs Kgl Majt har forordnet en Catechismi Forklaring over alt i Kirken og Skolen, saa maae ingen anden Catechismus introduceres i Meenigheden til Eenfoldiges Fordervelse, særdeles den nye udgangne Forklaring, som hverken er eenfoldig nok for den eenfoldige, og ey heller opbyggelig for andre og derfor ikke tienlig.«

⁶³) L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 74. Fra Censuræ librorum argumenti theologici (RA. Universitetets arkiv) skal nævnes følgende censurer, alle fra 1756: »Naar dette Skrift efter Loven er Stiftets Superintendent tilstillet, og hans betænkende derom haves, kand det til Censur modtages« (P. Holm); »Stiftets Biskops betænkning bliver vel efter Loven først skreven i Skriftet, førend Facultetets Censur paa- tegnes. Det kand vel og deslettere skee, siden H. Hd. er her«; »Jeg skal skrive min Meening om denne Bog, naar Biskoppen i Aarhus først har skrevet sin« (Erik Pontoppidan).

⁶⁴) L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk., II, 1889—1890, s. 71 og 82. Jf. Erik Pontoppidans ovenfor i teksten omtalte censur af Monrads bog 1755.

⁶⁵) E. Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ*, III, 1747, s. 600; Heinrich Ussing, *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater*, I, 1786, s. 196.

Part (1674) og Anden Part (1681)⁶⁶ — var både for vidtløftig og til ingen nytte, hvorfor universitetet fik tilladelse til at udelade censuren og blot på bogen lade trykke: *Imprimatur*, oftest underskrevet af censor.

Denne regel blev ændret ved reskript af 10. oktober 1738 til det teologiske fakultet. I intimationen nævnes, at »en og anden af de til Bøgernes Censur nu autoriserede Theologis gjør sig en Betænkning over at lade deres Navn under Censuren over saadanne Bøger medtrykke foran paa Titelbladet, som ei kan efter Loven og Forordninger forkastes, men i sig selv dog kan være slette nok, og saaledes beskafne, at en retskaffen Theologi Reputation, helst udenlands, derved kan formindskes, hvor der kan præsupponeres, at en Censor er af lige Mening med den af ham approberede Bog.« Derfor bestemte reskriptet, »til saadanne Difficulteters Hemmelse, og paa det Theologiske Skrivters Censur efterdags mageligere, tilforladeligere og promptere kunde skee«, at »Censors Navn maa ei i Fremtiden trykkes paa den approberede Bog, men hans Censur under hans Haand indgives ad acta facultatis, og der gjemmes, hvorefter Notarius Facultatis Theologicæ kan sætte *imprimatur in fidei protocolli Facultatis N.N. paa Bogen.*« Patentet af 1. oktober 1737 om Generalkirkeinspektionskollegiet havde iøvrigt allerede udtalt, at »ingen Censor [skal] være forbunden at svare til den af ham approberede Bogs Indhold videre end at den intet indeholder, som directe strider mod den hellige Skrift og Vore Kirkers Symboliske Bøgers klare Ord, eller som kunde forstyrre den almindelige Rolighed i Kirken og Riget.«

I 1765 vendte man imidlertid tilbage til den gamle regel, at censors navn skulde trykkes under approbationen. I 1763 havde nemlig den daværende kapellan Cornelius Norman⁶⁷

⁶⁶) Thomas Kingo, Samlede Skrifter, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, III, 1939, s. 4 og 132.

⁶⁷) Cornelius Normann (1729—97) var 1756—65 personel kapellan i Tind i Øvretelemark, 1765 præst ved Frederiks hospital i Kbh., 1771 i

ladet trykke nogle fra tysk oversatte prædikener⁶⁸ af J. G. W. Forstmann⁶⁹. Manuskripterne var censureret af professor J. O. Bang⁷⁰, der ikke havde fundet noget at erindre og derfor havde påtegnet dem: *Imprimatur extra ordinem*⁷¹. Da skrifterne udkom, opdagedes det i fakultetet, at prædikenerne havde herrnhutismens udbredelse til formål. Fakultetet tilskrev derefter Norman og pålagde ham at tilbagesende de med den påtegnede approbation forsynede manuskripter og forbød prædikernes salg. Normann protesterede herimod under henvisning til, at han på lovlig måde havde opnået *imprimatur*. På fakultetets foranledning blev sagen da forelagt kongen, der ved reskript af 19. april 1765 til det teologiske fakultet resolverede, *at* manuskripterne skulde tilbagesendes, *at* bøgerne ikke måtte sælges, og *at* Normann, om »hand desangaaende skulde have noget videre at søge, kand hand holde sig til det Theologiske Facultet eller den, der har censureret Manuskripterne«⁷². Det blev derhos befalet, at »herefter skal hver Censor

Kongsberg. Hans 2den hustru, Dorothea Leth (1731—73), var datter af professor Chr. Langemach Leth.

⁶⁸) J. G. W. Forstmann, *Opbyggelig Passions-Prædiken om Jesu Knæfald og Bøn i Gethsemane*; samme: *Tvende opbyggelige Passions Prædikener om Apostelen Peders trende Fornægtelser*, se *Censuræ librorum argumenti theologici* (RA. Universitetets arkiv) under 14. maj og 4. oktober 1763. Jf. H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon*, VI, 1929, s. 116.

⁶⁹) Johann Gargolf Wilhelm Forstman (1706—59), præst i Solingen, men påvirket af herrnhutismen, se *Allgemeine Deutsche Biographie*, VII, 1878, s. 190—191.

⁷⁰) Hans Otto Bang (1711—64), fra 1754 professor i teologi; han så med sympati på herrnhutismen, jf. Bjørn Kornerup i *Dansk biografisk Leksikon* II, 1933, s. 83.

⁷¹) RA. Universitetets arkiv. *Censuræ librorum argumenti theologici*. De to manuskripter var indkommet og tilbageleveret 4. maj og 4. oktober 1763; censuren havde således kun varet een dag.

⁷²) RA. Danske Kancelli. *Sjællandske Tegnelse*, 1765, nr. 205. Om sagen se Luxdorphs *Dagbøger* v. Eiler Nystrøm, I, 1915—1930, s. 239 med noten; G. L. Baden, *Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarbog*, 1832, s. 187, 313f.; C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, s. 305; L. Koch i *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., II, 1889—1890, s.

ikke alene skrive i Protocollen, men endog sætte sit Navn paa Manuscriptet, og at det trykkes, saa Publicum kan vide, hvo hvert Skrivt har censureret.« Desuden bestemtes det, at de »til Trykken approberede og derefter aftrykte Manuscripter selv, af den, der lader noget trykke, skal, forinden han faaer det trykte Oplag fra Bogtrykkeren til fri Debit, til Censorem indlevere det approberede Exemplar med et heftet Exemplar af det trykte Skrivt, paa det de Forandringer, som af Censor i Manuscriptet vare gjorte, i det trykte Exemplar strax kunde søges, hvorefter begge Deeles skal gemmes i Facultetets Archiv.«

Denne sidstnævnte regel tilsigtede at lette kontrollen med, at trykket var i overensstemmelse med det approberede manuskript. Det forekom nemlig, at forfatterne, efter at have fået manuskriptet tilbage fra censor, rettede deri. Det var f. eks. tilfældet med den franske forfatter Angliviel de La Beaumelle (1726—73), der i årene 1747—51 opholdt sig i København, hvor han udgav et lille blad, »La Spectatrice Danoise ou l'Aspasie moderne«, der udkom to gange ugentlig (1748—50), og som i 1750 blev udnævnt til professor i fransk sprog, »dog uden at have noget enten med Akademiet eller Consistorium at bestille«. I september 1751 udsendte han en aforismesamling, »Mes Pensées«, med undertitlen: »Qu'en dira-t-on?«, der indeholdt mange dristige udtalelser, og hvori der stod ting, som var strøget af censor (professor Hans Peter Anchersen). Han måtte som følge heraf den 27. september 1751 begære sin afsked, og den 30. oktober s.å. forlade landet⁷³.

82f. 1764 udkom C. Normanns oversættelse af J. G. W. Forstmann: Opbyggelig Passions-Prædiken om Jesu Siæle Angest i Gethsemane, der var censureret af professor Langemach Leth (indleveret 14. februar 1764, tilbagesendt 2. marts s.å., se RA. Universitetets arkiv. Censuræ librorum argumenti theologici under 1764, 14. februar).

⁷³) P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark, IV, 1882, s. 245; Jul. Clausen i Historisk Tidsskrift, 7. rk., I, 1897—1899, s. 3ff.; R. Paulli i Dansk biografisk Leksikon, XIII, 1938, s. 517f.

⁷⁴) C. U. D. v. Eggers, Om Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1791,

Fra myndighedernes side søgte man også på anden måde at sikre sig mod at trykket afveg fra det approberede manuskript. Et reskript af 28. januar 1718 bestemte således, at den, der havde censureret et skrift, ikke blot skulde påtegne dette sin approbation, men også »igiennemtrække Exemplaret med en Traad eller Litse og sit Signet derhos trykke⁷⁴.

Tilsynet med censurreglernes overholdelse påhvilede efter forordningen »om politiens administration« af 22. oktober 1701 (2. del, 1. kap.) politimesteren, der skulde have indseende med »forargelige Bøger saavel imod Religionen og Regieringen som og imod gode Sæder«, at de skyldige kunde blive tiltalt for politiretten og straffet efter sagens beskaffenhed. Senere — ved reskript af 23. september 1740 til Generalkirkeinspektionskollegiet, stiftsbefalingsmændene og biskopperne — bestemtes, at disse skulde »have flittigt Indseende med Bogladerne i Stiftet, og in Specie nøie at paaagte, at ingen fordægtige og til Separatismum, Fanatismum eller anden mod den Evangeliske Religion stridende Lærdom sigtende Bøger enten fra Engelland⁷⁵ eller andre fremmede Steder i Dansk og Tydsk Sprog bliver indført.«

Iøvrigt førte universitetet selv tilsyn, og ved et reskript af 23. september 1740 til universitetets rektor blev det befaleet at foreskrive boghandlerne i København, at de »saasnart de komme eller faae deres Bøger fra Messen, skulde give det theologiske Facultet Fortegnelse paa de Theologiske Bøger, de føre med sig, og inden Facultetet det har

s. 8; J. L. Rohmann, Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1841, s. 70; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 199.

⁷⁵) Formentlig havde man særligt kvækernes skrifter for øje. Allerede et reskript af 9. april 1723 forbød kvækeren Robert Barclaji (Robert Barclay's) »En Catechismus og Troesbekjendelse, stadfæstet og samtykt af den store Forsamling af Patriarker, Propheter etc., der i 1717 var trykt på dansk i London, hvortra en del eksemplarer var kommet til Norge, se Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 196; Fogtmanns reskriptsamling.

samtykt, maae de ikke lægge dem offentlig til Fal.« Det bestemmes videre i samme reskript, at »skulde der iblant findes Bøger, som directe er skrevne for at forsvare Separatismum, og bespotte vor Religion, Gudstieniste og Sacramente sær paa Dansk eller Tydsk, eller og grove Fantastiske Bøger⁷⁶, da maae de aldeles ikke holdes Fal, eller sælges til nogen Ubekjendt, som dermed kunde forførís, især ikke til Studenter, ej heller til ustuderede Folk. Dog maae de have nogle Exemplarer deraf at sælge til lærde Mænd, Professore, Præster, som ere i Embede, eller saadanne, som samle Bibliothek, men ikke holde dem offentlig Fal eller lade henligge for alles Øine.« Det bestemmes videre, at »alle dem, som kiøbe slige Bøger, som Theologi forbyde offentlig at sælge, skal de [boghandlerne] optegne med Navn, saa at de kan giøre Rede for hvert Exemplar, hvor det er afleveret.«

Et meddelt imprimatur bevirkede som bekendt ikke, at forfatteren derved friholdtes for ansvar for skriftets indhold. Fandtes et censureret og approberet skrift senere strafværdigt, blev forfatteren, men ikke tillige censor, draget til ansvar. Et eksempel herpå er den tidligere nævnte sag mod præsten Niels Mikkelsen Aalborg, der (1614) blev dømt fra sit embede, uanset at hans bog var godkendt af to teologiske professorer.

Det kunde også forekomme, at universitetet optrådte imod sin egen censur og forbød et skrift, der allerede havde fået imprimatur, jf. det ovenfor om Cornelius Normanns oversættelse af Forstmanns prædikener (1763) anførte. Desuden kunde det ske, at regeringen skred ind og forbød et af universitetet approberet skrift — som f. eks. i tilfældet med

⁷⁶) Det blev 1635 foreslået konsistorium, at øvrigheden vilde »af gudelí Nídkjærhed lade under Livsstraf forbyde Fausti Historie og andre saadanne bespottelige Skrifter, af hvilke de enfoldige kunne til Djævelens Tjeneste forføres«, hvilket forslag fremkom i anledning af, at en skomager i Odense ansås for overbevíst om at have forskrevet sig til den onde, se Ny kirkehistoriske Samlinger, III, 1864—1866, s. 450ff.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 140f.

Frederik Monrads katekismusforklaring (1756) — eller omvendt tillod udgivelsen af et skrift, der ikke havde kunnet få universitetets imprimatur. Dette sidste var f. eks. tilfældet med F. C. Schønaus »Phædri fabularum Aesopiarium libri V eller Phædri Fabler med danske philologiske Anmærkninger oplyste og forklarede til den studerende Ungdoms Brug og Nytte i Skolerne udi Danmark og Norge« (1750). Bogen vandt ikke de lærdes bifald, og de ønskede forbud mod denne oversættelse, men ved reskript af 11. maj 1748 til universitetet tillod kongen, at disse fabler måtte forhandles, dog måtte de ikke indføres i skolerne⁷⁷. Præsten og forfatteren Johan Brunsmann kunde ikke få det filosofiske fakultet til at meddele imprimatur på sin »En liden kort og enfoldig Erklæring om Noget Kiøge-Huus-Kaars Historie angaaendis« (1700), før han gennem Rostgaard skaffede bevilling til at lade skriftet trykke⁷⁸.

Iøvrigt var censuren på dette tidspunkt — begyndelsen af det 18. århundrede — ikke særlig streng her i landet; det var de teologiske skrifter, der af myndighederne blev anset som den »farlige« litteratur, og med dem var man mest nøje-regnende⁷⁹. Mange bøger udkom helt uden censur⁸⁰, således

⁷⁷) G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarvog, 1832, s. 46.

⁷⁸) Acta Consistorii 31. juli 1700: »Saasom blev berettet, at Mag. Brunsmann havde et Skrift færdig til Trykken, kaldet Kiøge-Huus-Kaars, som han begiærede at maatte censureres af Facultate philosophiae, var Consistorii Betænkning, at dermed fik at beroe, indtil han forskaffede kongelig Bevilging at samme Skrift maatte trykkes«, jf. E. C. Werlauff, Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil, 1858, s. 448; Chr. Bruun, Frederik Rostgaards Liv, 1870, s. 512f.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 197; G. L. Wad, Rektorerne paa Herlufsholm, 1879, s. 178, hvor Brunsmanns memorial til storkansleren af 3. september 1700 om approbation er aftrykt.

⁷⁹) Jf. reskript af 28. januar 1718, hvorefter alle nærgående bøger eller skrifter, som var eller blev udgivet mod Missionskollegiet, skulde konfiskeres og de, der solgte dem, straffes som kgl. mandatets modvillige overtrædere, d.v.s. efter Danske Lovs 6—4—13, hvor straffen (teoretisk) var fortabelse af ære, liv og gods. Reskript af 3. marts 1747 forbød uden

adskillige af Holbergs skrifter⁸¹, uden at der skete nogen indskriden fra myndighedernes side i den anledning.

Ved reskript af 14. september 1770 afskaffedes censuren i Danmark⁸².

censur at trykke vers til bryllupper og begravelser, fordi man mistænkte herrnhutterne for ad denne vej at ville udsprede deres lære, se C. U. D. v. Eggers, Om Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1791, s. 19; Fogtmanns reskriptsamling. Sml. Acta Consistorii 22. marts 1721: Hvad ellers de unyttige Viser angaaer, som Tid efter anden blive befordrede til Trykken, da var det vel at ønske, at de ikke blive trykt, men ifald de endelig skal trykkes, faaer de censureres af Decanus efter Loven (E. C. Werlauff i Historisk Tidsskrift, 3. rk., II, 1860—1863, s. 17 note 1).

⁸⁰) Censurfrihed blev tilstået flere. Efter at professorerne Reuss og Seydlitz havde opnået frihed for censur, blev samme frihed ved reskript 15. marts 1748 givet Erik Pontoppidan, da han var biskop i Bergen (jf. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 284). Ved beskyttelsesbrevet 24. februar 1747 for Det danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog fik selskabet tilladelse til at lade sine skrifter trykke uden censur, og denne tilladelse blev udvidet til alle skrifter, som dets medlemmer udgav under navn, jf. E. C. Werlauff, Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, 1847, s. 23f.; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 280. I fundatsen 7. juli 1747 for Sorø Akademi bestemmes, at den mand, som det ridderlige Akademis overhofmester beskikker, skal være censor, ikke Københavns universitet, jf. Heinrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, I, 1786, s. 194; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 279. Om censurfrihed for Jens Schelderup Sneedorff og/eller »Den patriotiske Tilskuer« (jf. A. Jantzen i C. F. Bricka, Dansk biografisk Lexicon, XVI, 1902, s. 143; Edv. Holm, Danmark-Norges Historie, III, 2, 1898, s. 439; L. Koch i Historisk Tidsskrift, 6. rk. II, 1889—1890, s. 71), se K. F. Plesner, Jens Schelderup Sneedorff, 1930, s. 67. Også på andre måder blev censuren lettet, se f. eks. reskripter af 14. oktober 1740, 23. august 1745, 3. marts 1747, 31. januar 1766 og 9. januar 1767.

⁸¹) E. C. Werlauff i Historisk Tidsskrift, 3. rk., II, 1860, s. 17; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 198; om »Peder Paars« se R. Nyerup, Luxdorphiana, 1791, s. 267f.; J. L. Rohmann, Ud-sigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1841, s. 75f. Om Holbergs syn på censurvæsenet, se hans 2det levnedsbrev (1737), Ludvig Holbergs Memoirer ved F. J. Billeskov Jansen, 1943, s. 170f.

⁸²) I den anledning skrev Voltaire sit hyldestdigt til Christian VII: Epître du Roi de Dannemark sur la Liberté de la Presse accordée dans tous ses Etats. Om ansvaret for skriftets indhold se reskript af 7. oktober

III.

Af det ovenfor udviklede fremgår nu for det første, at den omstændighed, at »kun« een professor har gennemgået og approberet Pontoppidans katekismusforklaring ikke i sig selv kan give noget holdepunkt for den opfattelse, at bogen ikke skulde være blevet censureret på sædvanlig og lovlig måde.

Noget sådant kan, som ligeledes påvist ovenfor, ej heller støttes derpå, at censuren er foretaget af Langemach Leth, der som professor extraordinarius ikke var medlem af fakultetet, thi ved reskriptet af 7. september 1736 var der givet ham befaling til på skift med de ordinære professorer at gennemse de skrifter, der indleveredes til det teologiske fakultet til censur. Havde man fra kongehusets side blot ønsket censuren udført af en pietist, havde det vel iøvrigt været tilstrækkeligt at reskribere fakultetet, at skriftet skulde gennemgås af professor Reuss, der var professor ordinarius⁸³.

Spørgsmålet bliver da, om der iøvrigt foreligger noget, der kan godtgøre, at skriftet ikke på ganske almindelig måde er blevet censureret. At dette spørgsmål efter min opfattelse må besvares benægtende er allerede sagt, og herom skal yderligere bemærkes følgende:

1771. Trykkefriheden blev atter indskrænket ved reskript af 20. oktober 1773, der forbød i aviser og ugeblade at indføre noget, der angik staten, regeringen el. lign. Ved fdg. 27. september 1799, »der nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grændser«, begrænsedes trykkefriheden reelt. Ved foreløbig forordning 24. marts 1848, stadfæstet ved lov 5. juli 1850, ophævedes samtlige efter fdg. 1799 udkomne love om presseforhold og censur. Grundloven 1849 (§ 91) fastslog, at censur og andre forebyggende foranstaltninger ingensinde påny måtte indføres. Om udviklingen siden 1770 se H. Matzen, *Den danske Statsforfatningsret*, III, 2. udg., 1891, s. 358ff.; Knud Berlin, *Den danske Statsforfatningsret*, II, 2. udg., 1939, s. 427ff.; Oluf H. Krabbe, *Dansk Presseret*, 1939, s. 10 ff.; Harald Jørgensen, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799—1848*, 1947.

⁸³) Reuss havde iøvrigt gennemset Pontoppidans skrift i udkast, se Pontoppidans skrivelse 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet (*Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., I, 1901—1903, s. 457).

Ved reskript af 3. september 1736 pålagdes det Pontoppidan at udarbejde en katekismusforklaring. Det hedder i reskriptet: »Vor allernaadigste Villie og Befaling er, at du dig forderligst foretager en Catechismus at forfatte, som Vi allernaadigst ville, at skal bruges i alle Skolerne i Vore Riger Danmark og Norge, og naar du er færdig, haver du samme til det Theologiske Facultets Censur at indlevere, og efter at den er censureret, haver du Os den at tilsende, da Vi den derefter til Trykken vil lade befordre⁸⁴. Befalingen til Pontoppidan gik altså ud på, at han på ganske sædvanlig måde skulde indsende sit manuskript til det teologiske fakultets censur.

Vi ved, at Pontoppidan allerede tidligt på året 1737 havde sit udkast til katekismusforklaringen færdigt, og at han havde drøftet det med den daværende kateket ved St. Petri kirke, senere præst ved Helsingørs Mariæ kirke Wilhelm Ulrik Piper, vajsensuspræsten Enevold Ewald, kgl. konfessionarius J. B. Bluhme og professor Reuss⁸⁵. Antagelig i juli måned 1737 fremsendte han sit manuskript til Sjællands biskop, Christen Worm, der var dekan (decanus perpetuus) i det teologiske fakultet; først reskriptet af 10. oktober 1738 bestemte, at dekanatet i det teologiske fakultet årlig skulde gå på omgang mellem de tre ordinære professorer på samme måde som det var tilfældet inden for det filosofiske fakultet⁸⁶. Pontoppidan har således korrekt efterkommet den til ham rettede kgl. befaling i reskriptet af 1736 — og forskriften i Danske Lovs 2—21—1 — om at indlevere sit manuskript til det teologiske fakultets censur. Efter at Lange-

⁸⁴) RA. Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser, 1736, nr. 375.

⁸⁵) Om skriftets tilblivelseshistorie se Pontoppidans skrivelse 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet i Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 457ff., jf. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 82; Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 181.

⁸⁶) Reskriptet 1738 gjorde en enkelt undtagelse: »dog skal den for nærværende Tid Professor Stenbuk i Henseende til hans Alderdom og Skrøbelighed derfra være befriet.« Hans Steenbuch var da 74 år gammel.

mach Leth — tildels i samarbejde med Pontoppidan — meget grundigt havde gennemgået og også rettet i manuskriptet, og efter at Pontoppidan havde modtaget det approberede manuskript tilbage, fremsendte han det, ligeledes i overensstemmelse med reskriptet af 1736, gennem J. L. Holstein til kongen. Allerede ved reskript af 19. juli 1737, altså omtrent samtidig med at skriftet indsendtes til censur, var der givet Vajsenhuset privilegium på katekismusforklaringen, der udkom på slutningen af året.

Den insinuation, der kan ligge i L. Kochs foran citerede udtalelse, at Pontoppidan med hensyn til censuren af katekismusforklaringen lod den »kun gennemse af sin gode Ven Langemach Leth«, savner således grundlag. Langemach Leth modtog ikke manuskriptet fra Pontoppidan, men fra fakultetets dekan.

Når biskop Worm som dekan gav netop Langemach Leth manuskriptet til censur, kan det vel skyldes en af tre grunde:

1°. Langemach Leth har fået manuskriptet, fordi det var hans tur til at censurere efter reglerne i reskriptet af 7. september 1736.

Da Worm, som tidligere omtalt, ganske kort før Pontoppidan i juli 1737 indleverede sit manuskript til censur, af J. L. Holstein (i skrivelsen af 25. juni s.å.) var erindret om iagttagelse af reglerne i dette reskript, og da fakultetets censurprotokol (fra 1738) viser stadig skiftende censorer, jf. ovenfor, er dette måske det mest sandsynlige. Her kan muligt tillige erindres om, at de professorer, der approberede skrifter uden for tur, ofte skrev: *Imprimatur extra ordinem*, og at Langemach Leths trykte approbation i katekismusforklaringen fremtræder som den sædvanlige *imprimatur*.

Skulde det forholde sig således, er der naturligvis intet at indvende imod den skete meddelelse af *imprimatur*, der da på sædvanlig og forskriftsmæssig måde er givet på fakultetets vegne af en dertil kompetent person.

2°. At Langemach Leth skulde have fået skriftet til cen-

sur uden for tur er måske, når henses til Worms holdning til pietisterne, mindre sandsynligt. Worm havde jo i kommissionen af 1733 til påkendelse af klagerne over de pietistiske præster støttet de ortodokse; det var vel også af den grund, at han fortrinsvis lod den ortodokse professor Wødike gennemse de til fakultetet indsendte teologiske skrifter⁸⁷. Men skulde Langemach Leth nu alligevel have fået skriftet til censur uden for »den anbefalede Tour«, kan forklaringen være den, at han som professor catecheseos blev anset for særligt sagkyndig netop med hensyn til dette skrift. Heller ikke i så fald ses der at kunne indvendes noget imod den skete censur og approbation.

Pontoppidan selv var tilbøjelig til at antage, at dette var grunden til, at netop Langemach Leth fik bogen til gennemsyn. I en skrivelse af 8. juli 1743 til Generalkirkeinspektionskollegiet anfører han: »Men efter nogen Tids Forløb spurte jeg, at Hans Høyærværdighed den da nyelig kaldede Hr Profess. Chr. Langemach Leth, maaske fordie hand heed just catecheseos Profess., var bleven af Decano chargeret med mit Arbejdes Censur«⁸⁸. Når Pontoppidan fortsætter: »thi den nu brugelige Omgang efter Touren samt Protocolli Fac. Theol. Nafn, i Steden for Censoris Nafn, var den Gang ey endnu anbefalet«, er kun det sidste rigtigt. »Omgang efter Touren« var, som tidligere omtalt, påbudt allerede ved reskriptet af 7. september 1736; derimod blev det først ved reskriptet af 10. oktober 1738 bestemt, at censors navn ikke måtte offentliggøres, og at imprimatur skulde gives ved notarius in fidem protocolli facultatis.

3°. Endelig, for det tredie, kan den mulighed vel ikke udelukkes, at Langemach Leth har fået skriftet uden for

⁸⁷) Af de øvrige professorer var J. R. Reuss jo pietist. Hans Steenbuch havde dog stillet sig velvilligt over for pietismen. Han var således tilhænger af Trankebarmissionen, fik 1714 sæde i Missionskollegiet og 1720 i direktionen for Vajsenhuset; dette sidste betænkte han i sit testamente.

⁸⁸) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 458. Leth var 1736 udnævnt til professor catecheseos (NkS 1129,4°).

tur, fordi dekanen har ønsket værket gennemset af en censor, af hvem det kunde ventes, at han vilde approbere skriftet. Men dette betyder jo, at dekanen (på fakultetets vegne) allerede på forhånd — muligt som følge af kongens interesse for skriftet og for dets forfatter — har ønsket, at der skulde meddeles imprimatur, og heller ikke i så fald kan der rejses nogen indvending mod den stedfundne censur og meddelelse af imprimatur på fakultetets vegne. Iøvrigt kunde det samme have været opnået ved at lade professor Reuss, der allerede kendte skriftet, gennemse det.

Af det anførte følger vel, at skulde der være begået nogen uregelmæssighed med hensyn til censuren, kan dette ialtfald ikke tilregnes Pontoppidan, men alene dekanen i det teologiske fakultet. Foreligger der, som det er søgt hævdet, svindel, uredelighed, mug el. lign, har disse sigtelser adresse ikke til »de pietistiske Magthavere«, men til den ortodokse Christen Worm.

I reskriptet af 22. august 1738 til biskopperne, hvoraf der sendtes notits til Generalkirkeinspektionskollegiet, hedder det i intimationen: »For nogen Tid siden har Kongen funden for godt at lade en Forklaring over Lutheri Cathechismus til almindeligt Brug i begge Kongeriger forfatte, som derefter af det Theologiske Facultet er bleven approberet, og derpaa, efter Bevilgning, udi det i Vaisenhuset værende Bogtrykkerie ved Trykken publiceret«⁸⁹.

Det er formentlig utænkeligt, at kongen i et reskript til biskopperne — hvoraf Sjællands biskop var medlem af det teologiske facultet — vilde anføre, at Pontoppidans bog var approberet af fakultetet, hvis dette ikke var tilfældet. Da der, så vidt ses, ikke iøvrigt foreligger noget holdepunkt for, at der skulde være begået nogen uregelmæssighed ved censuren, synes formuleringen af dette reskript med styrke at tale for den her hævdede antagelse: at katekismusforklaringen er blevet approberet på normal måde som et hvilketsomhelst andet teologisk skrift dengang.

⁸⁹) Fogtmanns reskriptsamling.

Havde der ved censuren været nogen uregelmæssighed, kunde det vel ventes, at det fra de ortodokse professorers side var gjort gældende. *Acta Facultatis Theologiæ*⁹⁰ indeholder ingen omtale af censuren af Pontoppidans bog. Hvis fakultetet — eller enkelte af dets medlemmer — havde haft den opfattelse, at den på fakultetets vegne meddelte approbation ikke var givet på helt korrekt måde, havde det måske kunnet ventes, at dette, f. eks. i mødet den 17. oktober 1738, hvor det nyligt udfærdigede og ovenfor omtalte reskript af 10. s.m. blev gennemgået, var kommet til udtryk på en eller anden måde, således at fakultetet fralagde sig medansvar for den meddelte imprimatur. Dette kunde eventuelt være gjort i forbindelse med indretningen af den samtidig oprettede censurprotokol. Men protokollen indeholder intet. *Facultatis Theologiæ Copie-Bog 1733—1745*⁹¹ er gennemgået, og heller ikke her er fundet spor af, at der fra fakultetets eller enkelte professorers side er protesteret imod censuren eller den måde, hvorpå den er iværksat. Der høves mig bekendt ingen samtidige vidnesbyrd om, at approbationen ikke er meddelt på sædvanlig og regelret måde.

I Jens Møllers Theologisk Bibliothek, V, 1813, s. 167ff., er gengivet en redegørelse, antagelig fra 1747, vedrørende Generalkirkeinspektionskollegiet, der angives at være skrevet af biskop Peder Hersleb til Frederik V⁹², og hvori Tøxensagen ret udførligt omtales. Skønt sympatien i denne frem-

⁹⁰) RA. Universitetets arkiv.

⁹¹) RA. Universitetets arkiv.

⁹²) Johannes Pedersen (i Hal Koch og Bjørn Kornerup, *Den danske Kirkes Historie*, V, 1951, s. 176) stiller sig dog tvivlende over for, at Hersleb skulde være forfatteren og synes mere tilbøjelig til at antage, at der foreligger et falskneri, jf. L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, II, 2. udg., 1883, s. 127, cf. derimod L. Koch i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., I, 1889—1891, s. 296f. m. note, hvor det oplyses, at skrivelser, der findes i Rigsarkivet, er skrevet med en hånd, hvormed Herslebs skrivelser oftere er skrevet, og at skrivelserne er underskrevet, men ikke dateret.

stilling er på Tøxens side, er det dog her end ikke blot antydnet, at der skulde være begået nogen uregelmæssighed ved censuren.

Under den mod Tøxen rejste sag søgte Generalkirkeinspektionskollegiet at finde frem til en ordening i mindelighed og lod derfor sin sekretær, kancellisekretær, kancelliråd Erik Johan Jessen tilskrive Tøxen. I skrivelsen (af 27. juli 1743) hedder det bl.a.: »Vid først, at Pontoppidans Catechismum (hvorimod jeg og mange andre brave Mænd i visse Ting ogsaa kan have noget at sige) er dog blevet approberet af Facultate theologica«⁹³. Det er næppe antageligt, at kollegiets sekretær netop på dette tidspunkt, hvor man vilde søge en forligsmæssig ordening, skulde fremsætte en usandfærdig påstand. I sit svar til Jessen af 5. august 1743 fastholder Tøxen vel, at han ikke troede, at Pontoppidans katekismusforklaring var den ved reskriptet af 22. august 1738 påbudte, da den ikke er »af det ganske Theologiske Facultet efter det Kongl. Rescriptes Formælding, men alleniste af een Theologo, nafnl. C: L: Leth approberet« — og derhos viser sig at indeholde »sådanne Vildfarelser, som sigte til at kuldkaste vor reene Christelige Troes Hoved Articul om Retfærdiggjørelsen«⁹⁴. Men Tøxen havde jo selv — i 1734 — optrådt som forfatter⁹⁵, og han vidste udmærket, hvordan censurinstituttet var indrettet. Tøxen bestrider egentlig heller ikke, at Pontoppidans bog er censureret på sædvanlig måde, og han har for så vidt ingen indvendinger at gøre imod den meddelte imprimatur. Hans indvending er den, at han har læst det kgl. reskript af 22. august 1738 derhen, at bogen skulde være læst og approberet af alle professorer i fakultetet (jf. hans brev til H. A. Brorson: »af samtlige Professores ved Universitetet«) — og det har han måske,

⁹³) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 465; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 267.

⁹⁴) Add. 147,4^o (Tøxens kopibog); Kall 93,2^o.

⁹⁵) Tøxen udgav: Historiske Opmuntring, det er: Et kort Begrib af den almindelige Historie, saa vel Verdslige som Geistlige. Befattet udi danske Riim.

fordi det drejer sig om en katekismus, fundet rimeligt. Derfor skriver han i sit svar til Jessen yderligere: »Bedre var det jo at efterforske, ved hvad Beretning saadant Kongl. Mandat [d.e. reskriptet af 22. august 1738 angående autorisationen af katekismusforklaringen] var bleven forhvervet; om Bogen og af alle Theologis i heele Facultetet er blevet approberet; om den befatter ingen anden Lærdom i sig end den, der reen og sund monne være»⁹⁶.

Det er blevet anført, at »Tøxen kunde ikke under de daværende Regeringsforhold direkte paapege Svindelen.« Tøxen var nu ikke så frygtagtig, og i sine forskellige indlæg undser han sig ikke for at udslynge en række alvorlige sigtelser mod Pontoppidan. Under den strid, der lige havde pågået mellem ortodokse og pietister, var der ikke — end ikke fra prædikestolene — vist nogen tilbageholdenhed, jf. f. eks. kgl. konfessionarius J. Frauens stærkt polemiske prædikener også i kongens nærværelse. Skulde Tøxen virkelig have haft den opfattelse, at der forelå svindel og uredelighed, så havde han ganske sikkert også givet et utvetydigt udtryk derfor — i stedet for at søge at »efterforske« på hvilket grundlag kongen ved reskriptet af 1738 havde autoriseret katekismusforklaringen. Naturligvis vidste Tøxen, at approbationen på fakultetets vegne var givet af Langemach Leth, og han vidste også, at professor Wøldike — fra hvem han under sagen fik en venlig hilsen — ikke havde set manuskriptet og ikke delte Pontoppidans anskuelser⁹⁷.

⁹⁶) Add. 147,4°; Kall 93,2°. Jf. Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 468; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 97.

⁹⁷) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 469f.; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 267. Tøxen takkede Wøldike i et brev 4. september 1743, hvori han bl.a. skrev: »Jeg haver vel for lang Tid siden agtet at udbede mig D. H.s og hele theol. Facultets gunstige Censur [dvs. kritik] over mine Aarsager« [brevet til H. A. Brorson], og han håber, at Wøldike »med sine høiberømmelige Herrer Collegis ikke aldelis stiltiende skulde lade den guddommelige Sandhed saa liderlig forhaanes og fortrykkes.« Det vides, at Wøldike har svaret på dette brev, men svaret er formentlig gået tabt. Det teologiske fakultet fik ikke lejlighed til at udtale sig over Tøxens indvendinger (»Aarsager«).

Den antagelse, at katekismusforklaringen ikke skulde være blevet censureret af det teologiske fakultet på sædvanlig måde, synes endelig yderligere at måtte forudsætte, at Pontoppidan taler usandhed, når han, efter at Generalkirkeinspektionskollegiet (27. juni 1743) havde besluttet at oversende sagen til erklæring i det teologiske fakultet, i en skrivelse af 8. juli s.å. til kollegiet protesterede imod »at meer bemeldte Catechismus, som har staaet alle sine Fatalia, i det mindste icke i Anledning af Hr Tøxens . . . indsendte Skrift maatte skee den i mange Henseender utaalelige Fornermelse, nu *paa nye* at underkastes anden Censur end den, det høylofl. Collegium selv er noksom i Stand til at kunde give, og med hvilken jeg fuldkommelig vil acquiescere. Thi skal Bøger i Aar revoceres sub limam for Hr Tøxens Skyld, saa kand det samme skee ad Aare, naar maaskee en anden endnu urimeligere behager at komme med nye Indvendinger, og da blive alle andre af en Professore censurerede Bøger samme uendelige Dom underkastet, i hvilket Fald jeg for min Deel vilde bede at fritages for Censur«⁹⁸.

Det synes ikke nærliggende at antage, at Pontoppidan så skarpt vilde protestere mod *påny* at blive censur underkastet, hvis ikke hans skrift allerede en gang på lovlig og sædvanlig måde var censureret — og dermed havde udstået »alle sine Fatalia«.

⁹⁸) Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., I, 1901—1903, s. 462f. Pontoppidans senere (ved reskript 15. marts 1748) tilståede censurfrihed har ingen forbindelse med denne sag, men var begrundet i, at han, der da var biskop i Bergen, boede så langt borte fra København, se G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarbog, 1832, s. 46; C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie, I, 1870, s. 280; Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II, 1933, s. 284.